

Ігор Самсін,

кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
суддя Верховного Суду України,
голова Вищої кваліфікаційної комісії
суддів України

УДК 347.97

***Раціональне праворозуміння
і правозастосування як фундаментальні
умови правосуддя***

«Так уж повелось,
что в извечных человеческих пере-
дразгах кому-то надо решить, кто
более неправ»
В. Кононенко [1; 10]

Праворозуміння і правозастосування – два елементи правової культури, які нерозривно пов'язані між собою, принаймні повинні бути. Тим паче тісним цей зв'язок повинен виявлятися в діяльності, яка в національному законодавстві іменується відправленням правосуддя. Видається, що поняття «відправлення правосуддя» має умовний і суб'єктивний характер, оскільки правосудним може вважатися лише такий вердикт судового органу, який відповідає принципам справедливості, гуманності й побудований на правильному застосуванні закону. Тому діяльність судді у розгляді справи, яка в підсумку завершується прийняттям помилкового рішення (з порушенням вимог процесуального закону чи неправильним застосуванням положень матеріального закону, невід-

повідністю принципу верховенства права), що має наслідком скасування його в порядку апеляційного чи касаційного перегляду, погодьтесь, аж ніяк не можна назвати відправленням правосуддя.

Епіграфом до цієї статті я не випадково обрав уривок із книги «Особлива думка» Судді Верховного Суду СРСР і Верховного Суду України у відставці Віктора Кононенка. Здається, що ці два рядки, які вийшли з-під пера Віктора Івановича, досвідченого і, що не менш важливо, людяного судді, є квінтесенцією будь-якого правового конфлікту, переданого на вирішення суду. На розбудовчому етапі судової реформи, яка реалізується в нашій державі, коли відбувається зміна поколінь суддів, варто особливо ретельно замислитися над тим, а що ж дозволяє вирішити соціальний конфлікт, озвучений мовою юриспруденції, правосудно, тобто справедливо і грамотно?

Авторитетність позиції судів вищих інстанцій (підкріплена відповідними

традиціями й положеннями чинного процесуального законодавства, наприклад, про обов'язковість рішень Верховного Суду України у вирішенні аналогічних справ) та незалежність судді у процесі – контроверсії, здатні збити з пантелику не тільки молодого суддю, а й арбітра зі стажем. Як треба вчинити судді першої інстанції, який не погоджується з практикою, що склалась і закріпилась щодо вирішення певної категорії справ? Адже суддя є незалежним і підпорядковується у своїй діяльності тільки **законаві**, на якому й повинне ґрунтуватися правосудне рішення! Тим паче, що колективної відповідальності за судову практику національне законодавство не вводить, натомість кожен суддя або колегія суддів відповідають лише за рішення, що прийняті й підписані особисто ними.

Вихід із поставленої контроверсії для судді єдиний: бути носієм раціонального праворозуміння і правозастосування.

Сьогодні можна констатувати повернення наукового інтересу до питання суддівського права. З огляду на відомі зміни в законодавстві, які стосуються статусу Верховного Суду України та його рішень, зазначена доктринальна проблема стала також і об'єктом уваги практиків.

Так, установлено обов'язковість судових рішень Верховного Суду України, прийнятих в адміністративному, господарському та цивільному судочинстві, за результатами розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах. Таке рішення є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначені норми права, та для всіх судів України. Суди зобов'язані привести свою судову практику у відпо-

відність із рішенням Верховного Суду України.

Отже, можна говорити про спрямованість вітчизняного правозастосування до прецедентних систем прав, коли судове праворозуміння спирається на авторитет рішень вищого судового органу.

Своєю чергою, принцип верховенства права передбачає правову визначеність, що зазначали у своїх рішеннях і Європейський Суд з прав людини, і Конституційний Суд України. Так, Європейський Суд з прав людини у справі «Брумареску проти Румунії» визнав одним із засадничих аспектів верховенства права «принцип правової визначеності». Цю тезу Європейський суд повторив у мотивуванні рішення у справі «Совтрансавто-Холдінг проти України».

На наш погляд, усвідомлення означеної вище дилеми щодо конфлікту усталеної судової практики, яка диктує правові рішення казусів, що не узгоджуються з позицією судді, який розглядає аналогічну справу, слід шукати у проблематиці судового права.

Дослідники цієї тематики відзначають три стадії взаємопереходу норм права з одного ступеня узагальнення, точніше абстрактності, в іншу і навпаки, з одночасною появою нових регуляторних елементів у вигляді принципів і нових неперсоніфікованих правил поведінки, або загальних норм [2; 426].

Ці стадії характеризують два найважливіші аспекти раціонально-інтелектуальної діяльності судді під первинного вирішення спору, тобто у першій інстанції, де підлягають установленню всі вихідні (кваліфікуючі) обставини спору.

Так, на першій стадії процесу взаємопереходу норм із одного ступеня абстрактності в інший, має місце конкретизація чинних правових норм, тобто їх персоніфікація. Відбувається перехід загальної норми, що міститься в законі та яка стосується невизначеного кола осіб, у конкретну норму, що

міститься в судовому рішенні і стосується конкретних осіб [2; 426].

Іншими словами, відбувається правова кваліфікація, яка полягає в юридичній оцінці всієї сукупності фактичних обставин справи через віднесення цього випадку (головного факту) до відповідних юридичних норм. На наш погляд, метою кваліфікації є вирішення юридично значущих елементів у правозастосовній ситуації, які дозволяють визначити гіпотезу юридичної норми, закріпленої в певній галузі законодавства. Сконструювати ж логічну норму, тобто норму, яка опосередковує конкретні правові відносини і розв'язує спір, можна тлумаченням положень законодавства. У процесі кваліфікації, у вказаному вище розумінні, впливають також такі недоліки правового регулювання, як прогалини та колізії, подолання яких і покладається на тлумачення.

На другій стадії взаємопереходу має місце вироблення Верховним Судом на основі вивчення та узагальнення досвіду формування (в судових рішеннях) індивідуальних норм, а також їхнього змісту інших, більш загальних регуляторів суспільних відносин у вигляді нових принципів правозастосування, норм-рекомендацій та інших подібних їм норм [2; 426].

Ці норми потребують «подальшої конкретизації» [3; 105], яка відбувається на третій стадії взаємопереходу прав, коли суди застосовують норми-рекомендації Верховного Суду поряд із конкретизацією положень чинного законодавства [2; 426].

Отже, суддя, спираючись на розуміння закону і встановлені обставини справи, може дійти висновку про те, що правова позиція, вироблена судовою практикою, не може бути покладена в основу правосудного рішення в конкретній справі.

Однак, без розуміння права, його суті й спрямованості, правозастосування позбавлене інтелектуального змі-

сту і здійснюється інтуїтивно, а тому залежить більше від суб'єктивної волі, ніж від закону.

Тому тлумачення законодавства повинно бути умовно розміщене між праворозумінням і правозастосуванням. Оскільки фактично тлумачення виступає інтелектуальним обґрунтуванням, аргументом того, що певне праворозуміння перетворюється, або краще сказати, втілюється у правозастосування.

Зрозуміло, що тут ідеться про прикладний, так би мовити точковий, прояв праворозуміння і правозастосування у розв'язанні конкретного правового питання, казусу чи спору.

Однак ці юридичні категорії мають і глобальний зміст, який визначається національним масштабом і характеризується особливостями державного законодавства, правової системи, менталітету і правових традицій.

Згадуючи, як розвивалося право і які правові традиції формувалися на території України в останні сто років, чомусь мимоволі напрошуються два абсолютно несподівані та діалектично протилежні за змістом висновки. З одного боку, потрібно відзначити багатоманітність і плюралізм досвіду формування різних правових режимів (від реформованої царської влади до демократії, від демократії до авторитарної влади партійних «вождів», і знову від тоталітарної влади партії до *нестабільної* демократичної державності) повинен був сформувати багату правову культуру з розумінням права і його проявів та особливо – цінностей на якомусь абсолютно універсальному рівні.

З іншого боку, ця багатоманітність не дозволяє сформувати аксіологічний, тобто ціннісний, стрижень права, який визначає вектор розвитку національного законодавства і має слугувати вихідною базою для праворозуміння суб'єктами тлумачення і правозастосування.

Тлумачення як процес опирається на методологічні засоби і способи,

застосування яких підкоряється правилам, порушення яких веде до викривлення результатів тлумачення, а відхід від них – до неправових форм інтерпретації законодавства, таких як розширене та обмежувальне тлумачення, тлумачення в обхід букви закону (асоціативне тлумачення).

Значення правотлумачної діяльності для наближення правової дійсності до норм правової культури, прийнятих у європейській юридичній доктрині, перебільшити неможливо. Єдині підходи до врегулювання правових конфліктів, стабільність законодавства і одночасно його адекватність суспільним реаліям, юридична грамотність суддів – це невід’ємні атрибути правової держави, декларацію якої закріплено в Конституції України. Зазначені атрибути виступають не тільки критеріями, за якими можливо визначити, чи є держава правовою насправді, а й необхідними передумовами панування принципу верховенства права, орієнтованого на забезпечення дотримання прав і свобод людини.

Так ми перейшли від глобального до конкретного, від філософського до прикладного.

Основний мотив, яким повинен керуватися кожен юрист, вдаючись до правотлумачної діяльності, має зводитися до того, щоб надати результатам цієї діяльності такого змісту, який однаково сприймався б і розумівся б його колегами, іншими представниками юридичної професії, та особами, які не володіють спеціальними знаннями в галузі права. Це можливо лише в тому разі, якщо покладатися на логічні закони дослідження будь-якого предмета (зокрема і нормативно-правових актів) і відмовитися від довільного ненаукового підходу до розуміння законодавчого матеріалу.

Якщо цього правила не дотримуватися, відбувається зниження ефективності правозастосування: мають місце некомпромісні рішення на рівні

приватного врегулювання спорів; неправосудні рішення судів; врешті, відсутність правопорядку, недовіра суспільства до правників; формування викривленого правосприйняття у громадян.

Логіка як наука про правильне мислення виробила засадничі, універсальні для будь-якої сфери знань правила пізнання і дослідження.

Не повинна бути винятком і юриспруденція. Прагнучи до єдності у правозастосовній практиці, тобто одного з критеріїв передбачуваності закону як соціального регулятора, ми повинні визнати, що засоби формальної логіки – єдино правильні підходи до розуміння та інтерпретації закону.

Нерідко можна зустріти вираз «логіка побудови закону», «логіка законодавця». У цілому всі процеси, що відбуваються у сфері права: правотворення, правозастосування і правотлумачення, побудовані на законах логіки, адже ці процеси є інтелектуальними і розрахованими на те, щоб їхній результат був доступним і зрозумілим кожному. Оскільки негласно ми вважаємо правильною преюдицію, що всі суб’єкти правозастосування відповідають ознаці *homo sapiens*, тобто людини розумної.

Ця ідея дозволяє розкласти правовий конфлікт у такій послідовності й на такі елементи, які відображають дійсну картину і дозволяють віднайти справедливе його вирішення. Найважливіше, що таке вирішення буде зрозумілим, а тому прийнятним для всіх учасників спору.

Досягти цього можливо лише в тому випадку, якщо основоположні засади вказаних процесів матимуть універсальний характер логічного мислення.

Варто зауважити, що логічне тлумачення не має нічого спільного із софістичними пошуками «істини», коли за допомоги логіки можна обґрунтувати будь-яку тезу, позбавлену здорового глузду.

Натомість логічне тлумачення положень законодавства покликане відновити логічну структуру правової норми, у змісті якої вже закладено волю законодавця, засновану на поняттях соціальної справедливості й певних історичних реаліях, які породили необхідність у правовому регулюванні тих чи тих правовідносин.

У цьому контексті доцільно згадати про таке поняття, як «вихідна засада раціонального законодавця» [4; 298].

Це означає, що інтерпретатор, приступаючи до тлумачення положень актів законодавства, повинен виходити з уявлення про автора цих положень, відповідно до якого останній розглядається як певний ідеальний змодельований суб'єкт, що у своїй законодавчій діяльності керується знаннями та аксіологічними засадами.

Отже, вдаючись до логічного тлумачення актів законодавства, ми повинні вважати, що відповідні законодавчі положення було складено з урахуванням найвищого рівня кваліфікації та ціннісних демократичних орієнтацій. У доктрині це вихідне положення описується через наділення законодавця інтелектуальним та аксіологічним «багажем».

Так, до інтелектуальних складових раціональності законодавця відносять: мовну грамотність; юридичну грамотність; загальнонаукову грамотність (необхідні знання в галузі логіки, економіки, соціології, філософії); тематичну грамотність, тобто розуміння законодавцем предмета регулю-

вання; праксеологічну раціональність, тобто розуміння ступеня ефективності тих правових норм, закріплення яких відбулося в законодавчих положеннях, що тлумачаться.

Не менш важливим є зміст аксіологічної раціональності законодавця, який відображає два аспекти: ціннісні орієнтири та їхню ієрархію. Зрозуміло, що ці поняття повинні інтерпретуватися в культурологічному контексті традицій українського правотворення з неодмінним коригуванням на західноєвропейські демократичні правові цінності, що їх національний законодавець намагається акцептувати.

Підсумовуючи викладене, маємо прийняти за аксіому те, що національний законодавець є раціональним, адже з таким підходом у нас у тлумаченні законодавства будуть підстави застосовувати раціональні, тобто логічні, підходи і засоби.

Раціональний підхід до розуміння права через його тлумачення означає, згідно з лексикою Ганса Кельзена, абстрагування від політичних спекуляцій [5; 378]. Одночасно науковий підхід до праворозуміння і правозастосування через раціональне тлумачення знімає дискусію навколо такого неоднозначного питання, як межі судового розсуду, і сприяє наповненню змістом категорії «судове право». За таких умов можна з достатньою вірогідністю розраховувати на відправлення правосуддя в його буквальному значенні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кононенко В. И. Особое мнение. Записки судьи / В. И. Кононенко. – К. : Арттек, 2009. – 472 с.
2. Марченко М. Н. Судебное правотворчество и судебское право / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2009. – 512 с.
3. Лазарев В. В. Применение советского права / В. В. Лазарев. – Казань, 1982.
4. Maciej Zielinski. Wykladnia prawa. Zasady, reguty, wskazowki / Maciej Zielinski. Warszawa, 2008. – 360 s.
5. Ганс Кельзен. Чисте правознавство : З дод. : Проблема справедливості / Пер. з нім. О. Мокровольського. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с.

Самсін І. Л. Раціональне праворозуміння і правозастосування як фундаментальні умови правосуддя

Автором обстоюється позиція щодо раціонального підходу до праворозуміння, який ґрунтується на тлумаченні законодавства за допомоги логічних засобів. Такий підхід забезпечує грамотне і справедливе вирішення правового казусу та дозволяє судді дотримуватися незалежності в розгляді спору, в разі неможливості слідувати рекомендаціям вищих судів і позиціям судової практики в аналогічних справах.

Ключові слова: судове право, тлумачення, праворозуміння, правозастосування, вихідна засада раціонального законодавця.

Самсин И. Л. Рациональное правопонимание и правоприменение как фундаментальные условия правосудия

Автором отстаивается позиция относительно рационального подхода к правопониманию, который основывается на толковании законодательства с помощью логических приемов. Такой подход обеспечивает грамотное и справедливое решение правового казуса и позволяет судье придерживаться независимости при рассмотрении спора, в случае невозможности следовать рекомендациям высших судов и позициям судебной практики в аналогичных делах.

Ключевые слова: судебное право, толкование, правопонимание, правоприменение, исходный принцип рационального законодателя.

Samsin I. Rational understanding and application of law as fundamental conditions of justice

The author stays on the idea of rational attitude towards the understanding of law which has its grounds on interpretation of law based on logic. The attitude provides with intellectual and just solution of a legal case and offers a judge an opportunity to be independent in litigation if it is impossible to follow recommendations of higher courts and recognized judgments on certain category of cases.

Key words: judge law, interpretation of law, understanding of law, enforcement of law, the ground of rational legislator.